

Yrak we Siriýa türkmenleri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Yrak we Siriýa türkmenleri YRAK TÜRKMENLERI

Yraga türkmenleriň nireden göçüp barandygy hakynda S.I.Bruk hiç hili maglumat bermeyär. Bar bolan ylmy maglumatlar ilkinji türki dilli toparlar Yraga baryp irki orta asyrlarda Türkmenistanyň territoriýasyndan barandyr diýmäge esas berýär. Türki halklaryň soňky göçüp-gonmasy Türkmenistanyň arap halyfatynyň birikdirilmegi bilen baglanyşyklydyr. (Müňlerçe türki esger Yraga yzygider iberilip durupdyr). Türkmen taýpalarynyň köpçülikleýin göçen wagty XI-XII asyrlara – seljuklaryň Yragy basyp alan döwrüne gabat gelýär. Hut şol döwürdenem (XI asyr) başlabam Wizantiýa hronikalarynda Kiçi Aziýanyň we Yragyň türkmenleriniň gürrüňi edilip başlanýar. Yrak, Kiçi Aziýa, Siriýa, Azerbaýjan, Ermenistanyň bir bölegi Seljuklaryň gol astynda bolupdyr. Türkmenler Ýakyn Gündogaryň ähli ýerlerine diýen ýaly göçüp barypdyrlar. Kynyk, baýat, owşar, baýandyr, salyr, garaman, gaýy ýaly türkmen taýpalary Kiçi Aziýany we Yragy basyp almaklyga gatnaşypdyrlar. Olaryň arasynda kynyk taýpasy aýratyn hormatdan peýdalanyndyr. Çünki seljuk soltanlarynyň asly şol taýpadan gaýdýan eken.

Yrak türkmenleriniň arasynda belli taýpalaryň biri hem baýatlardyr. Yrakda ol taýpanyň ady bilen baglanyşykly ýer-ýurt atlary köp. Şeýle hem bu taýpa XVI asyrdan Akgoýunlylar türkmen dinastiýasynyň döremegine baza bolup hyzmat eden taýpadyr. Türkmenleriň Akgoýunlylar neberesi bolsa Yragyň, Zakawkazýäniň, demirgazyk-günbatar Eýranyň syýasy durmuşynda uly yz goýan neberedir.

Seljuklar döwründe türkmenleriň salyr, baýyndyr, owşar, ýiwe we beýleki ençeme tireleri Yraga göçüp gelipdirler. Ýiwe (iwe) tiresi Kerkuk emirligini esaslandyran Iwantlar neberesiniň gaýdan tiresidir. Bu nebere soňra mongol taýpalaryna garşy göreşde aýratyn tapawutlanypdyr. Türkmeniň owşar tiresiniň (tire birleşiginiň) adamlary häzirki Siriýanyň demirgazygynda

ýurt tutunyp, şol töweregiň serhedini gorapdyrlar. Owşarlaryň beýleki bir bölegi bolsa Huzystanda ornaşyp, XII asyryň ikinji ýarymynda Şumla türkmen emirligini döredipdirler.

Haçanda XVIII asyryň ortasynda kyrkly neberesinden bolan Nedir Eýranyň şa tagtyna çykanda owşarlaryň kuwwaty ýetjek derejesine ýetdi. Nedir şanyň hökmüniň ýetýän ýerleriniň ählsininde diýen ýaly owşar we baýat tirelerinden düzülen goşun bölümleri ýerleşdirilipdir. Nedir şanyň häkimlik süren döwründe owşarlaryň belli bir bölegi (Muhammet Kazynyň maglumatlaryna görä, 12 müň töweregi öýli türkmen) Yrakdan Horasana göçürilipdir. Owşarlar ýaňy-ýaňylaram Urmiýa kölüniň gündogar kenar ýakasynda hem-de Hemedan bilen Kermanşahyň, Yragyň we Loristanyň) Asabad we Kengewar sebitleri) araçäginde ýaşapdyrlar. Owşarlaryň arasynda sünnüler hem bar, ýöne olaryň aglabasy yslamyň şaýy mezhebine uýýarlar.

Maragta raýonynda owşarlar bilen goňşuçylykda ýene bir türkmen tiresi ~ mukaddemler ýaşaýarlar. Olar hem şaýy mezhebine uýýarlar.

Yraga gajar tiresiniň aýry-aýry toparlary hem göçüp barypdyrlar. Olar özlari bilen adybir türkmen taýpasynyň bölekleri bolup durýarlar. Eýrandaky Gajarlar şa neberesi hem (1796-1925) şu taýpadan gaýdýar.

Yragyb demirgazyk-gündogar Eýran bilen serhetleşýän ýerlerinde (Hemedan-Gaznewin) garagözli oturymly türkmen tiresi ýaşaýar.

Yragyň territoriýasynda bu tire-taýpalardan başga-da uly bolmadyk ençeme türkmen tire-uruglarynyň wekilleri ýaşaýarlar. Olaryň içinde utamyşlar tiresi aýratyn saýlanýar. Utamyşlar 1965-nji ýylda Yrakda ilat ýazuwy geçirilende hasaba alnypdyr. Yrakdaky utamyşlar tiresi Ýakyn Gündogarly türkmenleriň – tekeleriň bir bölegi bolsa gerek. Teke türkmenleri bu etrapa orta asyrlarda barypdyrlar. Şol döwürlerde Anatoliý (Antalýa) etraplary (G.o-G.b Anatoliý) Teke ili diýlip atlandyrylýan ekeni. Häzir hem bu ýerde tekeli diýlen çarwa urug bar. Olar özlelerini gelip çykyşy boýunça türkmenlere ýakyn ýurýuklara (ýörüklere) degişli hasaplaýarlar.

Türkmenistandan üzňe ýaşaýan beýleki daşary ýurt türkmenleri kimin Yrak türkmenleri hem başga halklara uýgunlaşmak

(assimillesmek) prosesini başdan geçirdiler. Mysal üçin, Yragyň günortasynda ýaşaýan baýatlar tutuşlygyna diýen ýaly arap bolup gidipdirler. Şeýle hem Yrakda kürt dilinde gürleseler-de, henize-bu güne çenli özlerini türkmen hasaplaýan kiçeňräk uruglaryň bardygyny-da aýtmak gerek.

Mongol-tatarlaryň ýörişinden soň Yrak türkmenleriniň bir bölegi Kiçi Aziýa göçüp barypdyrlar. Şol bir wagtyň özünde bolsa, türkmenleriň Akgoýunly we Garagoýunly uly tire-taýpa toparlary Orta Aziýadan Yragyň demirgazyk raýonlaryna göçüp barypdyrlar. Olar öňler Mawerannahrda ýaşaýan ekenler.

Türkmenleriň gaýy taýpasy ilki Yrakda, soňra Kiçi Aziýada ornaşypdyr: olaryň bir bölegi Ankaranyň golaýyndaky Garadagyň eteginde ýurt tutunypdyr. Gelip çykyşy boýunça salyrlardan bolan garaman tiresiniň adamlary Eýrandan Günbatara göçüp gaýdypdyrlar. Olaryň aýry-aýry bölekleri demirgazyk Yrakda ornaşyp galypdyrlar.

Mongollaryň ýörişinden soň Yraga türki-mongol taýpalaryndan bolan täze adamlaryň göçüp gelmegi bilen uýgunlaşmak prosesleri bolup geçýär. Yraga täze göçüp gelen urug toparlarynyň ençemesi türkmen medeniýetine uýgunlaşyp, türkmenler bilen garym-gatym bolup gidipdirler.

Yrak türkmenleriniň halk hökmünde kemala gelşiniň uly döwri XV asyryň ortalaryna düşýär. Dogrusy, türkmenleriň goňşy Ýakyn Gündogar ýurtlaryndan Yraga göçüp gelmesi soň-soňlaram dowam edipdir. Ýöne XV asyryň ortalarynda Akgoýunlylar döwletiniň synmagy bilen 84 müň öýli baýyndyr (400 müňe golaý adam) Sefewidleriň zulmunda gaçyp, Kiçi Aziýanyň jümmüşine hem-de garyndaş türkmen taýpalarynyň ýaşaýan ýerleri bolan Ýozgat sebitlerine çekilmäge mejbur bolupdyr. Şeýlelikde bu etrapda Baraklar adyny alan uly türkmen ili döräpdir.

Osmanly soltanlary türkmenleri mejbury türkleşdirjek bolupdyrlar, bu bolsa olaryň gozgalaň turuzmagyna getiripdir. Türk goşunlary türkmenleri-baraklary Ýozgatdan Juzab sährasyna, Ufradyr Akjadepäniň günortasyna gysyp çykarypdyrlar. Türk häkimiýetleriniň çarwa taýpalary oturymlylyga geçirmek hakyndaky kanunyna görä, Juzab türkmenleriniň aglaba bölegini Osmanly soltanlygynyň beýleki

raýonlaryna göçüripdirler. Şeýle-de bolsa, olaryň bir bölegi şol ýerde galypdyr hem-de häzirki Yragyň sostawyna giripdir. Häzirki wagtda türkmenler, esasan, Yragyň demirgazyk-gündogar hem-d merkezi welaýatlarynda (liwilerinde ýa-da muhafizlerinde) ýaşaýarlar. Kerkuk, Mosul, Süleýmaniýe, Erbil, Hima, Bagdat liwilerinde türkmen obalary duş gelýär. Olar «türkmen guşagyna» çalymdaş zolakda ýerleşýär. Bu zolak demirgazykda Telafer okrugyndaky (kadi) Şybyk we Raşidýa obalaryndan başlap, Erbil, Hurmaty, Tuzhurmaty, Daduk liwileriniň üsti bilen uzalyp gidýär we Baýat, Kifri, Şähriban (al-Mukdadiýa), al-Mansuriýa, Däli Abbas, Kazaniýa obalaryny hem öz içine alýar. Ol zolak ýurduň günortasyndaky Mendeli kadisinde tamamlanýar.

Şol bir wagtyň özünde «türkmen guşagy» Yragyň arap we kürt ilatynyň arasyňy ikä bölüp, ol iki halkyň ortasyndan geçýän etniki çäk bolup hyzmat edýär.

Yrak türkmenleriniň ýaşaýan raýonlarynda ýer-ýurt atlarynyň arasynda asly türki atlar köpdür. Özi-de ol atlar bilen Türkmenistandaky ýer-ýurt atlarynyň aglabasy gabat gelýär: Hawa, Yrak we Türkmenistan türkmenleriniň etnonimleriniň arasynda umumylyklar örän köp (21:9).

• SIRIÝA TÜRKMENLERI

Siriýa (Şam) türkmenleriniň etniki taryhy türkiýeli türkmenleriň etniki taryhy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmenler Siriýa Türkiýeden barypdylar. Siriýa türkmenleri kiçeňräk etniki toparlar bolup, Latakiýanyň günorta-gündogarynda, Hama we Homs welaýatlarynyň demirgazygynda ýaşaýarlar. Bu ýere olary – 84 müň öýli türkmeni Osmanly soltanlary baryp XVII-XVIII asyrlarda zorluk bilen göçürip getiripdirler. Soňra olaryň 30 müň öýlä golaýy Eýrana göçüp gidipdir.

Şu ýerde bir zady – 1989-njy ýylyň demografik görkezijisindäki «Siriýada 35 müň türkmen ýaşaýar» diýen ýazgynyň 1986-njy ýylyň demografik görkezijisinden bolşy-bolşy ýaly göçürilendigini aýtmagymyz gerek. Soňa görä-de, bu maglumat

könedir. Häzirki wagtda Siriýada azyndan 60 müň türkmen (bul görkeziji hem köne, ýagny kitabyň çykan 1991-nji ýylyna degişli) ýaşaýar.

Marat DURDYÝEW,
Şöhrat KADYROW.

• **Goşmaça peýdalanmak üçin:**

1. M.Durdyýew, Ş.Kadyrow «Dünýädäki türkmenler» (taryhy-demografik syn), Aşgabat, «Harp» neşirýaty, 1991 ý;
 2. W.A.Gordlewskiý «Государство Сельджукидов Малой Азии» / Избр. сов. т 1, Москва 1960;
 3. D.Ý.Ýeremeýew «Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории» / В кн.: Этническое процессы и состав населения в странах Передней Азии. Т. 83. М-Л. 1963;
 4. P.Karpini «История монголов». Спб. 1911.;
 5. A.M.Reşetow «Салары». / Народы мира. Историко-этнографический справочник. М., Советская энциклопедия. 1988;
- Taryhy makalalar